

2001 SONRASI DÖNEMDE BULGARİSTAN'DAN AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNE TÜRK GÖÇLERİNİN ANALİZİ

Kader ÖZLEM*

ÖZ

Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçleri Osmanlı Devleti ve ardılı Türkiye'ye yönelik olmuştur. Bulgaristan vatandaşlarının Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde serbest dolaşım hakkına sahip olduğu 2001 yılından sonra Bulgaristan Türklerinin göç rotası Türkiye'den AB ülkelerine doğru değişmiştir. Söz konusu göç hareketi başlangıçta düzensiz ve geçici bir görünüme sahip olsa da Bulgaristan'ın AB üyesi olduğu 2007 ve özellikle 2014 yılı sonrasında kalıcı göçlere dönüşme eğilimindedir. 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen göç hareketlerinin temelini ekonomik gerekçeler oluşturmaktadır. Ancak sosyo-kültürel hayatta Türk azınlığın karşılaştığı sorunlar ile ülkedeki siyasi gelişmelerin etkisi Batı Avrupa ülkelerine yönelik göçü tetiklemektedir. 2001 sonrası dönemde yaşanan göçler, Bulgaristan'daki Türk nüfusun geleceği konusunda riskleri barındırmaktadır. Çalışmanın amacı 2001 yılı sonrasında Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerini analiz etmektir. Bu bağlamda, makalede söz konusu göçlerin 20. yüzyıldaki Türk göçlerine kıyasla farklı özellik ve gerekçelere sahip olduğu ile bunun Bulgaristan'daki Türk varlığı için olumsuz sonuçlar yaratabileceği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Bulgaristan, Avrupa Birliği, Türkiye, Göç.

ABSTRACT

In the historical process, Turkish emigrations from Bulgaria directed to the Ottoman Empire and her successor Turkey. The emigration route of Turks of Bulgaria changed from Turkey towards the European Union (EU) countries after the year of 2001, when the citizens of Bulgaria had the right to move freely in the EU countries. Even if the movement of emigration mentioned is irregular and temporary, it is tend to become permanent emigration after 2007 in which Bulgaria became a member of EU and especially after 2014. In the period of after 2001, the movement of emigration from Bulgaria is based on economic reasons. However, the problems that Turkish minority encountered in socio-cultural life and the effects of political developments in

* Yrd. Doç. Dr. , Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Edirne, ORCID: 0000-0003-4780-2118, kaderozem@trakya.edu.tr.

the country have triggered the emigration towards Western European countries. Emigrations in the period after 2001 have the risks for the future of Turkish population in Bulgaria. The purpose of this study is to analyze Turkish emigrations from Bulgaria after 2001. In the article, it is asserted that these emigrations in comparison with emigrations in the 20th century have different characteristics and reasons, and can cause negative results for Turkish presence in Bulgaria.

Keywords: Turks of Bulgaria, Bulgaria, European Union, Turkey, Emigration.

Balkanlardan Türkiye'ye göç olgusu Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemlerinin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak bölgedeki Türklerin değişmeyen kaderi olmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri Balkanlardan bölgede toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti'nin yeni sınırlarına ve Cumhuriyetin ilanının ardından Türkiye'ye yönelik göçlerde Bulgaristan merkezli önemdedir. Öyle ki 20. yüzyıl içerisinde Bulgaristan, Balkanlardan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerde göçmen sayısının fazlalığı ve göçlerin sürekliliği bakımından ön plana çıkmıştır. Ancak 2001 yılı sonrasında Bulgaristan Türklerinin göç rotasında keskin bir değişim yaşanmıştır. Avrupa Birliği (AB)'nin 7 Aralık 2000 tarihinde almış olduğu kararla Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmak üzere, Bulgaristan vatandaşları AB sınırları kapsamında serbest dolaşım hakkına sahip olmuştur. Kararın ardından Bulgaristan Türklerinin göç rotası AB ülkelerine yönelik değişmiştir.

Çalışmanın amacı 2001 yılı sonrasında Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerini analiz etmektir. Çalışmada Bulgaristan Türklerinin göçlerinin önceki dönem göçlerle karşılaştırıldığında, farklı özellik ve gerekçelere sahip olduğu ve bunun Bulgaristan'da Türk nüfusunu azaltıcı etkisi nedeniyle olumsuz sonuçlar yaratabileceği ileri sürülmektedir. 2001 yılının referans oluşturması, Bulgaristan vatandaşlarına verilen AB ülkelerindeki vizesiz dolaşım hakkının Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmasından ve 2001 yılında Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarının Türk nüfusun bu yıldan sonraki değişimini değerlendirme imkânı vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada 2001 sonrası dönemde gerçekleşen Türk göçlerinin özellikleri neler olduğu ve Bulgaristan Türklerinin neden göç ettikleri sorularına yanıt aranmaktadır.

Metodolojik açıdan çalışmada nitel veri analizinden ve saha gözlemlerinden önemli ölçüde faydalanılmıştır. Bu çerçevede çalışma analitik yapısı itibarıyla dört kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda tarihsel süreç içerisinde (1878-2001) Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçleri ana hatlarıyla ele alınıp Türklerin göç rotası ve göçmen sayısı saptanmıştır. İkinci kısımda Bulgaristan'da demokratik dönemde yapılan üç nüfus sayımı (1992, 2001, 2011) bağlamında Türk nüfusun değişimi tespit edilmiştir. Üçüncü kısımda, 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinin özellikleri incelenirken, son kısımda ise bu göçlere neden olan ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi gerekçeler değerlendirilmiştir.

1. Bulgaristan'dan Türk Göçlerinin Tarihsel Arka Planı

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Bulgaristan'daki demografik dengeleri Türk ve Müslümanlar aleyhine değiştirici bir nitelik taşıması nedeniyle Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçlerin dönüm noktasını oluşturmaktadır. Öyle ki 93 Harbi'nin sonucunda imzalanan ve yürürlüğe giren 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Barış Antlaşması itibarıyla Bulgaristan'daki Türkler demografik açıdan azınlık durumuna düşmüşlerdir (Şimşir 2009: 26). Justin McCarthy'ye göre, bu savaşta yerlerinden edilmiş Müslüman sayısı yaklaşık 1 milyon olurken, bunların 515. 000'i sürekli sığınmacı olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki bölgelere ulaşabilmiştir (McCarthy 1998:109). 93 Harbi'nde katliama maruz kalan Müslüman sayısı yaklaşık 260. 000 kişi olmakla birlikte, bu sayı savaş öncesi Müslüman nüfusunun % 17'sine denk gelmektedir (McCarthy 1998:110). 16 Nisan 1879'da Bulgaristan'da Tırnova Anayasası'nın kabul edilmesinin ardından Bulgaristan Türklerinin göçleri devam etmiştir. 1885'te Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan'ın eline geçmesiyle birlikte Şimşir'in tespitlerine göre, 1886-1890 yılları arasında 74. 753 ve 1893-1902 yılları arasında 70. 603 kişi Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir (Şimşir 1985:52).

93 Harbi büyük ölçüde Bulgaristan topraklarında cereyan etmesine karşın, 1912-1913 Balkan Savaşları Balkanların genelinde meydana gelmiştir. Bu bağlamda, 93 Harbi Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısını tespit etme noktasında kısmi bir avantaj sağlasa da, söz konusu durum Balkan Savaşları için mümkün olmamaktadır. Zira Balkan Savaşları sırasında göç edenler Balkanların farklı yerlerinden gelenleri de kapsamaktadır. Tevfik Bıyıklıoğlu Balkan Savaşlarında Makedonya ve Trakya'dan 440.000 civarında Türk'ün göç ettiğini belirtirken (Bıyıklıoğlu 1987:92-93), Şimşir, göçmen sayısının bütün Balkanlar hesaba dâhil edildiğinde yaklaşık 1 milyon olduğunu, ayrıca 200.000 kişinin de savaş sırasında hayatını yitirdiğini aktarmaktadır (Şimşir 1985:53). McCarthy ise 1912-1920 yılları arasında Balkanlar'dan gelen Müslüman sığınmacı sayısını 413.922 kişi olarak vermektedir (McCarthy 1998:184-185).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçleri devam etmiştir. 18 Ekim 1925 tarihli *Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması* (Soysal 2000:261; Şimşir 2009:491) ile iki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir çehreye kavuşurken, antlaşmayla aynı gün imzalanan *Oturma Sözleşmesi* ile Bulgaristan'daki Türklerin ve Türkiye'deki Bulgarların serbest göçleri düzenlenmiştir (T. C. Resmî Gazete 20.06.1926). Böylece Oturma Sözleşmesi'yle Türkiye, Bulgaristan'dan gerçekleşecek Türk göçünü belli bir sisteme bağlamayı amaçlamıştır. 1923-1939 yılları arasında 198. 688 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye göç ederken (Şimşir 1985:56; Ağanoğlu 2001:310), 2. Dünya Savaşı'nın etkisinin yaşandığı 1940-1949 arası dönemde ise bu sayı 21.353 kişide kalmıştır (Şimşir 1985:57). Diğer bir deyişle 1923-1949 yılları arasında Bulgaristan'dan yaklaşık 220.000 kişi göç etmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Bulgaristan'ın farklı bloklarda yer alması Sofya yönetiminin Bulgaristan Türkleri konusunu salt ikili ilişkilerde değil, bloklar arası dengelerde kullandığı bir araç haline getirmiştir. Bunun en somut örneği 1950-1951 yıllarında gerçekleşen göçte görülmektedir. Türkiye'nin yıllara yayılmak suretiyle göçmen alma stratejisi bulunsa da (Lütem 2000:75), 10 Ağustos 1950'de Bulgaristan, Türkiye'ye nota vererek üç ay içerisinde 250.000 Türkü göçmen olarak kabul etmesini istemiştir (Turan 2005:77-78). Böylece Bulgar devleti kendi bünyesinde eritemediği Türkleri göçte zorlamıştır (Kamil 1989:30). Türkiye'de ise bu durum, NATO üyeliği için Kore'ye asker gönderilmesi nedeniyle Moskova'nın cezalandırma girişimi olarak algılanmıştır¹ (Turan 2005:78; Lütem 2000:76; Yenisoy 2007:31). Söz konusu göç hareketi Türk-Bulgar ilişkilerinde krize neden olurken, 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'dan toplam 154.393 kişi Türkiye'ye göç etmiştir (Şimşir 2009:246; Lütem 2000:76).

1950-1951 yıllarındaki göçün ardından Türklerin Türkiye'ye yönelik göçleri durma noktasına gelmiştir. Ancak bu göçün beraberinde getirdiği parçalanmış aileler sorunu Türk ve Bulgar taraflarını masaya oturtmuştur. Bu bağlamda, 22 Mart 1968'de Ankara'da "*Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Arasında Yakın Akrabaları 1952 Yılına Kadar Türkiye'ye Göç Etmis olan Türk Asıllı Bulgar Vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Göç Etmeleri Hakkında Anlaşma*" (T. C. Resmî Gazete 31. 07. 1969) imzalanmıştır. 1968 Göç Anlaşması kapsamında 1979 yılına kadar yaklaşık 130.000 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye göç etmiştir (Şimşir 2009:455).

Türkleri göç ettirerek demografik kaygılarını gidermek isteyen Sofya yönetimi, bunun işlevsiz kalmasının ardından politika değişikliğine gitmiştir. Komünist dönemin başlangıcından itibaren Türkleri asimile etmek için yumuşak metotları kullanan ve bunu zamana yayma eğiliminde olan Bulgar karar alıcılar, Aralık 1984'ten itibaren kapsamlı bir Bulgarlaştırma politikasına yönelerek Türklerin isimlerini Bulgarca isimlerle değiştirmiştir. Yaklaşık 5 yıl boyunca devam eden bu politikanın sonucunda Haziran 1989-Mayıs 1990 arası dönemde 212.688'i Türkiye'de ikamet etmek, 133.272'si ise çeşitli gerekçelerle Bulgaristan'a geri dönmek suretiyle toplamda 345.960 Bulgaristan Türk'ü zorunlu göçle Türkiye'ye gelmiştir (Konukman 1990:71).

Kasım 1989'da Jivkov rejiminin sona ermesiyle Bulgaristan'da demokrasiye geçilmiştir. Türklerin göçünün ardından serbest piyasa ekonomisine uyum sürecinin de etkisiyle Bulgaristan'ın 1990'lı yıllarda ekonomik krizlerle boğuşması Bulgaristan Türklerinin turist vizesiyle Türkiye'ye göçlerini tetiklemiştir. 2001 yılına kadar süren göç hareketinin temel özellikleri aile birleşimi niteliğinde olması ve ekonomik gerekçelerden kaynaklanmasıdır. 1991-2001 yılları arası dönemde yapılan göçlere dair net bir sayıya ulaş-

---

¹ Yenisoy (2007: 31) ise Moskova'nın söz konusu göç kararını 28 Temmuz 1949'da Moskova'da yapılan Stalin-Çervenkov görüşmesine dayandırmaktadır.

mak mümkün olmasa da, Türkiye İçişleri Bakanlığı'nın 1989-1994 yılları arasında zorunlu göçe tabi tutulan Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarından 2510 sayılı İskân Kanunu kapsamında 1989-2001 yılları arasında 258.118 kişinin vatandaşlığına alındığına yönelik açıklaması (Ayn Tarihi 27. 04. 2002) yardımcı olmaktadır. Farklı bir deyişle Haziran 1990'dan Aralık 1994'e kadar kalıcı olarak 45.430 kişinin daha Türkiye'ye kalıcı olarak göç ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Bulgaristan'da 1992 ve 2001 yıllarında yapılan iki nüfus sayımları karşılaştırıldığında Türklerin nüfusunun 2001 nüfus sayımı itibarıyla 53.338 kişi azalmış olması da göç hareketliliğine dair ipuçları vermektedir. Özetle 1992-2001 arası dönemde yaklaşık 50. 000 Bulgaristan Türkünün Türkiye'ye göç ettiği ileri sürülebilir.

2. Bulgaristan'da Demokrasi Döneminde Yapılan Nüfus Sayımlarının Analizi ve Türklerin Göç Olgusu

Çalışmanın referans noktasını oluşturan 2001 yılı sonrası Bulgaristan'dan Türk göçlerini nicel açıdan tespit edebilmek için demokratik dönemdeki üç nüfus sayımının analizini yapmak gerekmektedir. Kasım 1989'da Jivkov rejiminin sona ermesinin ardından ilk nüfus sayımı 1992'de, ikincisi 2001'de ve son nüfus sayımı ise 2011'de gerçekleştirilmiştir.

Etnik Gruplar	1992	2001	2011
Bulgarlar	7.271.185	6.655.210	5.664.624
Türkler	800.052	746.664	588.318
Romanlar	313.396	370.908	325.343
Diğerleri, Bilinmeyenler ve Belirtmeyenler	102.684	156.119	786.285
Toplam	8.487.317	7.928.901	7.364.570

Tablo 1. Bulgaristan'da Etnik Gruplar İtibarıyla 1992, 2001 ve 2011 Nüfus Sayımları²

Tablo1. 'de 1992, 2001 ve 2011 yıllarındaki nüfus sayımlarında Bulgaristan'daki etnik grupların nüfusları gösterilmiştir. Söz konusu verilerin analizine geçmeden önce nüfus sayımlarının ülke içerisinde yaşayan grupları kapsadığını ve yurtdışında yaşayan Bulgaristan vatandaşlarının buna dâhil olmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca bu sayımlarda etnik gruplar itibarıyla Pomaklara yer verilmemiş ve yetkililerce ekseriyetle Bulgar olarak kaydedilmişlerdir. Bu bağlamda her üç nüfus sayımının kendi içinde yanlışlıkları barındırdığı ileri sürülebilir.

Tablo1'den anlaşılacağı üzere, Bulgaristan nüfusu hızlı bir şekilde azalmaktadır. Bu azalmada en dikkat çekici olan grup Bulgarlardır. 2011 nüfus sayımı itibarıyla ülke nüfusunun yüzde 84,8'ini oluşturan Bulgarlar hızla yaşlanmakta olup doğum oranı düşük bir görüntüdedir. Örneğin 2003 yılında doğurganlık oranı 1, 09 ile barış döneminde Avrupa ülkeleri arasın-

² Söz konusu veriler Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nden derlenmiştir.

da kaydedilen en düşük rakam olmuştur (Crampton 2007:243). Nüfusun azalmasında yurtdışına göç olgusunun da önemli bir payı bulunmaktadır. Romanların ise 2011 yılındaki nüfusunun 2001 yılına nazaran azaldığı görülmektedir, bu azalma salt yurtdışına göç etme eğilimiyle açıklanabilir değildir. Söz konusu durumun 2011 yılında ülke nüfusunun yüzde 4,9'unu oluşturan Romanların yüksek doğum oranları nedeniyle hızla artan nüfuslarının gizlenmek istenmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Öyle ki gayri resmi veriler itibarıyla Romanların nüfusunun yaklaşık 750. 000 olduğu belirtilmektedir (ec.europa.eu, 12. 09. 2016).

Çalışmanın analiz birimini oluşturan Türk azınlık için iki temel husus dikkate alınmalıdır: Birincisi, 2000'li yıllarla birlikte Bulgaristan Türklerinin nüfus artış hızı azalsa da (Atasoy 2011: 279) bu durum nüfusun bu ölçüde azalmasına neden olan bir etkiye sahip değildir. Aslında çeşitli kaynaklarda Bulgar nüfusunun azalmasına karşın, Türklerin ve Romanların yüksek doğum oranlarına dikkat çekilmektedir (Koytcheva-Philipov 2008: 373-374, 393; www. strategy. bg, 9.10.2016). Ancak belirtildiği üzere Romanların nüfusundaki artış Türkler için geçerli olmayıp Türk nüfusun artış hızı azalma eğilimindedir. İkincisi ülkedeki Türklerin nüfusu gerçeği yansıtmakta olup bu sayı 1 milyona yakındır (Özlem 2016: 136). 2011 yılı nüfus sayımında yüzde 8,8'lik payıyla Türklerin nüfusu 588.318 iken, aynı sayımlarda dini açıdan kendini Müslüman kaydettiren sayısı 577.139'dur (www. nsi. bg, 09. 10. 2016). Bulgaristan'da (az sayıdaki Gagavuz Türkleri haricinde) Türklerin Müslüman olduğu, Müslüman olan Pomaklara din hanesinde de yer verilmediği ve Roman nüfus grubunun önemli bir bölümünün kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlamalarının 2011 nüfus sayımında karşılık bulmadığı gibi hususları belirtmek gerekir. Zira bu konudaki eksiklikler Türk nüfus hakkında sağlıklı verilere ulaşılmasını engellemektedir.

2001 nüfus sayımıyla karşılaştırıldığında, 2011'de Türklerin nüfusunun 158.346 kişi azaldığı görülmektedir. Buna göre, söz konusu durum Türklerin yaklaşık yüzde 20 oranında azaldığı veya 10 yıllık süre zarfında her 5 Türk'ten 1'inin nüfus kapsamı dışına çıktığı anlamına gelmektedir. Bulgaristan Türklerinin doğum oranlarının düşmesinin 2001-2011 arası dönem nüfus verilerinde bu ölçüde sonuç doğurması beklenmemektedir. Ayrıca Bulgaristan'da evlilik oranlarının en yüksek, buna karşın boşanma oranlarının en düşük olduğu şehirler bağlamında Türk ve Müslümanların yaşadığı yerler dikkat çekmektedir. Örneğin 2014 yılı itibarıyla Kırcaali, Eski Cuma (Tirgovişte), Hezargrat (Razgrad), Hacıoğlu Pazarlık (Dobriç) evlilik oranı en yüksek şehirler olurken, boşanma oranları en düşük şehirler olarak Paşmaklı (Smolyan), Kırcaali, Pazarlık, Eski Cuma (Tirgovişte), Yukarı Cuma (Blagoevgrad) gibi yerler sıralanmaktadır (www.nsi.bg, 10. 10. 2016). Buna karşın Bulgaristan Türklerinin nüfus artış hızının azalmasını önümüzdeki 20-30 yıllık süre zarfında makro sonuçlar yaratacağı açıktır. Bu bağlamda Türklerin demografik geçiş teorisinin üçüncü aşamasına geçeceği ve nüfuslarının etnik Bulgarlarla benzerlikler taşıyacağı ileri sürülebilir (Atasoy 2011: 278-279). Dolayısıyla Bulgaristan Türklerinin nüfusunun

azalmasında doğrudan etkili olan husus yurtdışına göçtür. 2011 yılı nüfus verilerinden ortaya çıkan bu göç eğilimi, ivmesini sürdürmektedir. 2017 yılı dikkate alındığında, Bulgaristan Türklerinin yurtdışına göçlerinin 250.000 kişinin üzerine çıktığı ileri sürülebilir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Türklerin ekonomik gerekçelerle göç etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Kırcaali, Şumnu (Şumen), Hezargrat (Razgrad), Eski Cuma (Tırgovişte) gibi Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinden Türk göçlerinin artarak devam etmekte olduğu saha gözlemlerinde de ortaya çıkan realitedir.

Esasen söz konusu durum Bulgaristan Türkleri özelinde bu şekilde olmasının yanı sıra ülke genelinde de aynı ivmede seyretmektedir. Öyle ki Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov Mayıs 2016'da yaptığı açıklamada yurtdışında 3, 5 milyon Bulgar'ın yaşadığını söylemiştir (www.24chasa.bg, 22. 10. 2016). Bu sayıya yurtdışına göç eden etnik açıdan Bulgar olmayan Bulgaristan vatandaşları ile tarihsel Bulgar azınlıklar da dâhildir. Diğer taraftan, 2013 yılında Bulgar basınında yer alan bir haberde, 23 yıl içerisinde yaklaşık 3 milyon Bulgaristan vatandaşının ülkeden ayrıldığı belirtilmiş olup 500 bin Bulgaristan vatandaşının Türkiye'de yaşadığı kaydedilmiştir (www.dnes.bg, 22. 10. 2016). 1989 göçüyle birlikte gelenlerin de dâhil olduğu bu sayıda göçmen olarak gelen ve Türkiye'de dünyaya gelmesine karşın ebeveynleri üzerinden vatandaşlık kazanan kişiler de kapsam dâhilindedir. Dolayısıyla 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaşanan göçler büyük ölçüde azalmıştır. Bu durumun oluşmasındaki ana etken 7 Aralık 2000 tarihinde AB tarafından alınan kararla Bulgaristan vatandaşlarının Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmak üzere AB sınırları kapsamında serbest dolaşım hakkına sahip olmasıdır. Vize serbestliği Sofya yönetiminin 1997 yılından sonra Avro-Atlantik örgütlere üyelik hedefine daha güçlü adımlarla yürümesinin bir sonucu olmuştur. Hatta Cumhurbaşkanı Petir Stoyanov'un kararın ardından "*Bulgar vatandaşları için Berlin Duvarı bugün yıkıldı*" şeklindeki demeci (news.bg, 23.10.2016), serbest dolaşım hakkının Bulgaristan açısından ne ifade ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak gerek 2001 sonrası gerek AB üyesi olduğu 2007 yılı sonrasında ülkedeki göç eğiliminin arttığı görülmektedir.

3. 2001 Sonrası Bulgaristan'dan Türk Göçünün Yapısal Özellikleri

Bulgaristan Türklerinin 2001 yılı sonrası dönemde Avrupa'ya göç etme eğilimleri ülkedeki Türk varlığı açısından kritik bir boyut oluşturmuştur. Öyle ki bu göç hareketi 2001 yılından 2016 yılına kadar geçen süre zarfında gittikçe artan bir ivmeye sahiptir. Dolayısıyla Bulgaristan'dan yaşanan Türk göçleri içerisinde 2001 yılı sonrası dönem farklı bir yere sahiptir. Bu farklılık hedef ülke, göç etme gerekçesi, göç süresi, azınlık geleceğinde yaratacağı sonuçlar ve göç eden etnik grupların salt Türkler değil, bütün ülke genelini kapsaması gibi bir dizi hususu içermektedir.

İlk olarak hedef ülke bakımından Bulgaristan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne veya ardılı Türkiye'ye yönelik tarihsel göçleri, 2001 sonrası dönemde

büyük ölçüde değişmiş ve AB ülkeleri içerisinde Batı Avrupa'ya yönelmiştir. Günümüzde İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, İspanya, Danimarka ve İsveç gibi ülkelerde onbinlerce Bulgaristan Türk'ü bulunmaktadır. 2001 sonrası dönemde başlayan bu göçler esasen başlangıçta yasadışı bir özellik taşımıştır. Zira AB'nin Aralık 2000'deki vize rejimi serbest dolaşımı içermekte olup emeğin serbest dolaşımını kapsamamıştır. Uygulama ve ortaya çıkan fiili durum itibarıyla tezatlık dikkat çekerken, verilen bu hakkın Bulgaristan vatandaşlarınca fırsat olarak değerlendirildiği ve yasadışı göçmen işçi olarak AB ülkelerine göç edildiği anlaşılmaktadır. 2007 sonrasında Bulgaristan vatandaşlarına kademeli olarak emeğin serbest dolaşımı hakkının verilmesi yasadışı göçmen işçi durumunu ortadan kaldırmıştır.

Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin 2001 ve özellikle 2007 sonrası dönemde Türkiye yerine Avrupa'ya yönelmelerinde Türkiye'nin uyguladığı vize rejiminde etkisi bulunmaktadır. 2001 yılında Türkiye'deki esnek vize rejimine göre, Bulgaristan vatandaşları 3 ayda bir giriş-çıkış yapmak suretiyle Türkiye'ye gelebilme hakkına sahip olmuştur (Danış-Parla 2009: 142). AB'nin Bulgaristan vatandaşlarına 2001 yılında sağladığı vize muafiyeti Türkiye'nin vize rejimini de etkilemiştir (Apapvd 2004: 31). Bu durum Bulgaristan'dan Türkiye'ye giriş-çıkış trafiğini artırmış ve soydaşların yanı sıra Bulgar kökenliler de Türkiye'ye turistik amaçlarla gelmiştir. Öyle ki 2003 yılı itibarıyla Bulgaristan'dan yaklaşık 1 milyon kişi Türkiye'ye giriş yapmıştır (Apapvd 2004: 33). Ancak bunların kalıcı göçler niteliğinde olmadığını belirtmek gerekir. Bu durumun oluşmasında Türkiye'nin Şubat 2001'de ekonomik kriz yaşamasının ve bunun birkaç yıl devam etmesinin etkisi vardır. Türkiye'de ekonomi küçülüp işsizlik artış kaydettiğinden Bulgaristan'dan Türklerin ekonomik gerekçelerle kalıcı göçü gerçekleşmemiştir. Bunun yerine Bulgaristan vatandaşları için AB ülkeleri yeni cazibe merkezi olarak belirmiştir. 2007 yılına gelindiğinde ise Türkiye ile Bulgaristan arasında yapılan 23 Mart 2007 tarihli vize antlaşması (T. C. Resmî Gazete 09. 05. 2007) kapsamında Türk tarafı Bulgaristan vatandaşlarına yönelik vize uygulamasını katılaştırmıştır. Antlaşmanın 1. maddesinde Bulgaristan'dan gelenlerin her 6 aylık süre içinde 90 günü aşmamak kaydıyla Türkiye'de kalabilecekleri belirtilmiştir. Bu uygulama Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçleri büyük ölçüde turistik veya akraba ziyareti şekline dönüştürmüştür. Ayrıca söz konusu uygulamayla Bulgaristan göçmenlerinin Türkiye'de iş bulmaları zorlaşmış ve uygulama öncesi dönemde Türkiye'ye gelen göçmenler güç duruma düşmüştür. Öyle ki Türkiye'de çalışan Bulgaristan göçmenleri yasallaşabilmek için yoğun uğraşlar vermiştir (Çeçen 2016: 278). Dolayısıyla Türkiye ile Bulgaristan arasındaki vize antlaşması Bulgaristan Türklerinin yönlerini Avrupa'ya çevirmelerinde etkili olmuştur.

İkinci olarak 2001 sonrası Bulgaristan Türklerinin göçlerini önceki dönemlerden ayıran temel özelliklerden biri de göç etme gerekçesidir. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, XXI. yüzyılda Bulgaristan'dan ayrılmalarına sebep olan Türk göçlerinin altyapısını önemli ölçüde ekonomik ve kısmen sosyal-siyasal nedenler oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Bulgaristan

ekonomisinin yapısal sorunları ile halkın ülkedeki yaşam şartlarından duyduğu memnuniyetsizlik yurtdışına göç olgusunu tetiklerken, Türkler ekonomik hususların yanı sıra azınlık gruplardan biri olarak sosyal ve siyasi sorunlar nedeniyle de göç etmektedir. Hâlbuki XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın tamamında Bulgaristan Türklerinin göçlerinde savaş faktörü, asimilasyon tehdidi, aile birleşimi gibi daha çok siyasi ve sosyo-kültürel parametreler ön plana çıkmıştır.

Üçüncü olarak göç süreleri anlamında farklılık söz konusudur. 2001 yılı sonrasında Bulgaristan Türklerinin Avrupa'ya göçlerinde zaman dilimi genellikle kısa olmuştur. Dönemsel işgücü göçü niteliği taşıyan bu göçlerde zaman sınırlaması AB'nin tam üye olmayan ülkelere yönelik uyguladığı düzenlemelerinden kaynaklanmaktadır. Zira Bulgaristan vatandaşlarına Şengen bölgesinde yer alan AB ülkelerinde serbest dolaşım hakkı her 180 gün içerisinde 90 gün ile sınırlandırıldığından (www.mediapool.bg, 25.10.2016) yasadışı çalışabilme süresi 2001-2007 arası dönemde bütün AB ülkelerinde bu süreyi geçmemiştir. Bu dönemde ilgili ülkelerin yetkili makamlarından çalışma izni alan kişilerin kendilerine tanınan süre kapsamında çalışabilmeleri mümkün olsa da, serbest dolaşım hakkından yararlanarak AB ülkelerine giden Bulgaristan Türklerinin büyük çoğunluğunun bu yolu izlemediğini belirtmek gerekir. 2007 sonrası dönemde ise Bulgaristan vatandaşlarına emeğin serbest dolaşımı hakkı AB üyeliğini müteakip derhal tanınmamıştır. 1 Ocak 2007'de Romanya ile birlikte AB üyesi olan Bulgaristan'a yönelik kısıtlama uygulanırken, AB yetkililerinin bu iki ülkeden gelebilecek kitlesel işçi göçünden çekinmeleri nedeniyle bu hak kademeli olarak (maksimum 7 yıl uzatılabilmektedir) verilmiştir (www.bbc.com, 11.10.2016; www.standartnews.com, 11.10.2016). Nitekim 1 Ocak 2014 itibarıyla Avusturya, Belçika, İrlanda, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Birleşik Krallık ve Fransa da Bulgaristan vatandaşlarının serbest çalışma izni konusundaki uyguladıkları kısıtlamaları kaldırmıştır. Dolayısıyla AB üyesi bütün ülkelerde 2014 yılı sonrasında Bulgaristan vatandaşlarının kalış süreleri uzamıştır. Bu durum geçici göçlerin kalıcı hale dönüşeceğini işaret etmektedir.

Dördüncü olarak Bulgaristan Türkleri açısından yaratabileceği sonuçlar bakımından 2001 sonrası göçler önemlidir. Bu göç hareketi oldukça sessiz bir karaktere sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan Türklerinin göçlerinde katliamlar, asimilasyon tehdidi ve aile birleşimi gibi hususlar öncelikli olmuştur. Bu gerekçelerle yaşanan göçlerde Bulgar karar alıcıların ayrımcı politikaları ve Türk göçlerini teşvik eden uygulamaları ön plana çıktığından göç eden ve geride kalan Türklerde etnik ve dini bilinç artmıştır. 2001 öncesi Türk göçleri kitlesel nitelikte, belli bir süreliğine gerçekleşmiş ve hatta 1950-51 ile 1989 zorunlu göçünde olduğu gibi uluslararası kamuoyunu harekete geçirmiştir. Diğer taraftan, 2001 yılı sonrasındaki Avrupa'ya yönelik Türk göçlerinde süre bakımından belirsizlik ve yapısal açıdan düzensizlik mevcuttur. Bu dönemde göç edenler yasal engeller nedeniyle geçici göçmen işçi durumunda kalmakla birlikte, sonrasında yeniden söz konusu ülkeye gitmişlerdir. Ancak yasal sınırların kaldırılmış olmasının ardından

son birkaç yıl içerisinde bu geçici göçlerin kalıcı hale gelme eğilimi Bulgaristan'da Türk nüfusunun geleceği için tehdit oluşturmaktadır. Zira 2001 sonrasında yasadışı işgücü göçü olarak başlayan Bulgaristan Türklerinin Avrupa'ya göçleri göçmenin ailesini de yanına getirmesiyle devam etmektedir. Ebeveynlerin çocuklarının Batı Avrupa ülkelerinde eğitim almalarının ve birkaç yabancı dili bilmelerinin kariyerleri açısından daha iyi olacağını düşünmeleri göç ivmesini dinamik tutmaktadır. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Rodoplar ve Deliorman'ın kırsal bölgesindeki köylerde yaşlı nüfusun daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Dolayısıyla kalıcılaşma eğiliminde olan Avrupa'ya göçlerin ardından Bulgaristan Türklerinin nüfusu hızlı bir şekilde azalmış ve bu durum nüfus artış hızının düşmesine neden olmuştur.

Beşinci olarak 2001 sonrası dönemde Türk göçlerini Bulgaristan'dan gerçekleşen diğer Türk göçlerinden ayıran farklılıklardan biri de sadece Türklerin değil, ülkedeki bütün etnik grupların göç etmeleridir. Zira Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından günümüze değin yaklaşık 3 milyon kişinin Bulgaristan'dan göç etmesi söz konusu göçlerin ülkedeki bütün etnik grupları kapsadığı anlamı taşımaktadır. Diğer bir deyişle bu göç hareketine neden olan gerekçeler geçmiş dönemlerde olduğu gibi Türkleri Türkiye'ye göndermek suretiyle Sofya'nın demografik kaygılarını azaltıcı değil, bilakis bu kaygıyı artırıcı mahiyettedir. Bu durum ülkedeki nüfus dengelerinde radikal sonuçlar yaratabilme potansiyeli taşımaktadır. Bulgaristan'dan Avrupa'ya yönelik göç hareketleri nüfus artış hızının düşmesine, nüfus yoğunluğunun azalmasına ve genç ve nitelikli işgücünün kaybına yol açmaktadır. Beyin göçü şeklinde gerçekleşen bu göç dalgası ülke kalkınmasına engel oluşturmaktadır (www.24chasa.bg, 25.10.2016). Örneğin 2009'da Bulgaristan'daki Doktorlar Birliği verilerine göre ülkede 35.000 doktor olmasına karşın, 2013 yılında bu sayı 28.000'in altına inmiştir (btvnovinite.bg, 28.10.2016). Yıllık ortalama 1.000 doktorun ülkeden göç ettiği belirtilirken (btvnovinite.bg, 28.10.2016), nitelik gerektiren diğer meslek gruplarında da (mühendislik, teknik programcılık, kimya, jeofizik, eczacılık vb.) aynı durum kendisini göstermektedir (bnr.bg, 28.10.2016). Diğer taraftan, niteliksiz işgücü göçünde de insan sermayesi Bulgaristan için katma değer olmaktadır. Saha gözlemlerinden bir örnek vermek gerekirse, Kırcaali'nin merkez ilçesinde yaşayan bazı Roman ailelerdeki fertler yılın büyük bir bölümünü farklı Avrupa ülkelerinde çalışarak geçirmelerinin ardından yaz aylarında tatil için Bulgaristan'daki evlerinde bir araya gelmektedirler. Yılda sadece birkaç hafta bir arada geçirebilen aile fertleri tatillerinin sonunda yeniden çalıştıkları Avrupa ülkelerinde dönmektedirler. Buna benzer örnekler Filibe'deki Stolipinovo yerleşim bölgesindeki Roman ailelerinde de gözlenmektedir. Nitelikli ve niteliksiz işgücü bağlamında belirtilen hususlar Bulgaristan Türkleri için de geçerliliğini korumaktadır.

4. 2001 Sonrası Dönemde Bulgaristan'dan Türk Göçünün Nedenleri

Jivkov rejiminin dağılmasının ardından ve özellikle 2001 sonrası dönemde Bulgaristan Türklerinin nüfusunda meydana gelen yapısal değişiklikler göç

hareketliliğinden kaynaklanmıştır. Zira bu göç hareketliliği sadece ülke içerisinde Türk nüfusu azaltmamış, aynı zamanda nüfus artış hızının düşmesine neden olmuştur. 2001 sonrası Bulgaristan'dan Türk göçleri nedenleri bakımından farklı bir yapıya sahiptir. Bu nedenler ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi etkenlerin bileşkesini içermektedir.

4. 1. Ekonomik Gerekçeler

Bulgaristan'da demokrasiye geçilmesinin ardından ülke ekonomisinde yapısal dönüşümler kendisini gösterse de iktisadi istikrar tesis edilememiştir. Komünist rejimin asimilasyon politikası nedeniyle 1989'da yaşanan 300 binin üzerinde Türk'ün Türkiye'ye göç etmesiyle tarım ve teknoloji alanlarında öngörülen hedefleri tutturamayan Jivkov rejiminin devrilmesi günümüze değin süregelen ekonomik sorunların esasını oluşturmuştur. Serbest piyasa ekonomisine geçme uğraşısında olan Bulgaristan, 1994 ve 1996-97 yıllarında yaşadığı makro ölçekli ekonomik krizlerin (Dobrinsky 2000: 581-602) yanı sıra eski Doğu Bloğu ülkelerinin genelinde görülen rüşvet, yolsuzluk, yasadışı suç örgütlerinin varlığı gibi bir dizi bileşenin etkisiyle ekonomik açıdan daha da zayıflamıştır.

1997 yılında Batı yanlısı Demokratik Güçler Birliği (DGB)'nin iktidara gelmesinin ardından Avro-Atlantik kurumlara üyeliği dış politikasının temel hedefi haline getiren Bulgaristan, pazar ekonomisine geçmiş ve bir dizi yapısal reformlar gerçekleştirmiştir. Söz konusu reformlar, özelleştirmeler ve AB'den alınan fonlar yardımıyla ekonomik istikrar kısmen tesis edilmiş olsa da 2001 sonrası dönemde ülkedeki göç eğiliminin artması ve bunun günümüze kadar devam etmesi istikrarın sürdürülebilir olmamasına yol açmıştır. Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde yayınlanan ilerleme raporlarında da reformlardan duyulan memnuniyet dile getirilmiş, ancak rüşvet, yolsuzluk ve adalet sistemi konusunda uyarılmıştır (ec.europa.eu, 15.11.2016). Bulgaristan 2007'de AB üyesi haline gelmesinin ardından ekonomik sorunlar devam etmiştir. Örneğin Şubat 2013'te elektriğe yapılan zamların ardından başlayan protesto gösterileri hükümet değişikliğine yol açarken, halkın ekonomik gidişattan duyduğu memnuniyetsizliğin de göstergesi olmuştur.

Söz konusu genel görüntü içerisinde Bulgaristan, AB üyeleri arasında en fakir ülke durumundadır. Ülkenin iktisadi altyapısı zayıf ve işgücü göç etme eğiliminde olup halkın satın alım gücü düşük bir seviyededir. Ülkedeki asgari ücret 2010 yılında 240 leva (123 Avro) iken, 2016'da 420 leva (215 Avro) olmuştur. Bu rakam 2016 için Belçika'nın (1501 Avro) yaklaşık 1/7'si kadardır. Diğer taraftan, Bulgaristan'ın 2016 yılı Dünya Mutluluk Raporu sıralamasında 157 ülke arasında 129. olarak Irak'ın ve Filistin'in dahi gerisinde kaldığını belirtmek gerekir (worldhappiness.report, 5.12.2016). Ayrıca 1997-2014 arası dönemde yapılan her genel seçimde Bulgaristan halkı başbakanlık vitrinini yenilemiştir. Bu durum halkın ekonomik sorunlardan duyduğu rahatsızlığı ve geleceğe dair karamsar ruh halini yansıtmaktadır (www.esiweb.org, 15.11.2016).

Bulgarların dahi memnun olmadığı ekonomik yapı içerisinde Türkler azınlık konumları nedeniyle ekonomik sorunlardan çoğunluğa nazaran daha fazla etkilenmektedir. Yukarıda belirtilen yapısal problemlerin yanı sıra Türklerin yoğun olarak yaşadıkları Rodop ve Deliorman bölgelerinde ekonomik yatırımların yapılmadığı görülmektedir (Özlem 2008: 136). Bununla birlikte, bu bölgelere yönelik yabancı yatırımlara ve özellikle Türkiye kaynaklı girişimlere karşı bürokratik engeller yaşanmaktadır. Bulgar karar alıcıların bu noktadaki tercihi Türklerin yaşadıkları bölgeler değil, Sofya, Filibe (Plovdiv), Varna ve Burgaz gibi büyük ölçekli şehirler olmaktadır. Kırsal bölgelerde yaşayan Türkler ise yatırımların olmaması nedeniyle daha çok klasik üretim aracı olan tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmaktadır. Ülkenin genel ekonomik yapısı içerisinde her iki sektörün de olumsuz şartları içerdiğini belirtmek gerekir. Örneğin Kırcaali bölgesinde tarım alanında en fazla üretimi yapılan tütünün 2016 yılı içerisinde aracı şirketler tarafından kilosu en yüksek 7 levadan³ satın alınmıştır. 4 kişilik işgücü olan bir ailenin yıllık ortalama 1.200 kilo tütün üretebildiğini esas alırsak toplamda bir yıl için elde edilen 8400 levalık gelirin aylık karşılığı 700 leva olmaktadır. Bu da kişi başına $700/4=175$ leva yapmaktadır. Aynı kişinin sigorta primi olarak 75 leva ödemesi gerektiği düşünülürse aylık kazanç 100 levaya düşmektedir. Hâlbuki Kırcaali'nin yaklaşık 60 km güneyinde yer alan Yunanistan'daki tütün tarlalarında çalışan bireyler mevsimlik olarak Euro-Leva kur farkından dolayı daha fazla gelir elde edebilmektedir. Nitekim bu yolu tercih eden Türklerin sayısı Yunanistan'da yaşanan ekonomik krize karşın son yıllarda artış kaydetmiştir. Dolayısıyla tütün üretimi artık kazançlı bir uğraş olmadığından Bulgaristan Türkleri için cazibesini yitirmiştir. Söz konusu durumun oluşmasında 2009'da iktidara gelen GERB partisinin kota uygulaması da etkili olmuştur. Bu konuda ortaya çıkan sonuç Türklerin adeta göç etmeye teşvik edildiğidir.

Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün 2015 yılı verilerine göre ülkedeki Türkler arasında işsizlik ve yoksulluk oranı hayli yüksektir. 2015 yılı itibarıyla Bulgaristan'da işsizlik oranının yüzde 10,1 olduğu dikkate alındığında, aynı yıl için Türkler arasında işsizlik oranı yüzde 28,2, yoksulluk oranı ise yüzde 36,4 olarak gerçekleşmiştir (www.nsi.bg, 12.11.2016). Bu bağlamda, Bulgaristan Türklerinin oldukça güç ekonomik şartlar altında bulunduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin çeşitli dönemlerde ve özellikle 1989 yılı sonrasında Türkiye'ye göç eden akrabalarının büyük bir bölümünün refah düzeyinin ortalama (ve üzeri) bir durumda bulunması geride kalanlarda göç etmeye yönelik bir algı yaratmaktadır. Ayrıca bu göçmen grubun son yıllarda daha önce göçle birlikte geride bıraktığı evlerine tadilat yapmaya başladığı ve yılın belli bir süresini doğduğu topraklarda geçirdiği görülmektedir. Dolayısıyla göçmen ve soydaş grup arasında ortaya çıkan ekonomik fark soydaşı göçte teşvik etmektedir. Hatta

---

³ Tütünün kalitesine göre kilogram başına fiyatı değişmektedir. Bulgaristan'ın kuzey bölgesinde bu rakam 2016 yılı içerisinde 10 levaya ulaşmıştır.

2001 sonrası dönemde AB ülkelerine göç eden soydaşların da Bulgaristan şartlarına göre iyi bir gelir elde etmeleri ve ekonomik durumlarını iyileştirmeleri göç etme eğiliminde olmayan soydaşlara ikinci bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Özetle 2001 sonrası Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinde ekonomik gerekçeler asıl etken olmuştur.

4. 2. Sosyal ve Kültürel Nedenler

2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan yaşanan Türk göçlerinin gerekçelerinden biri olarak aile birleşimi ön plana çıkmaktadır. Genellikle geçici göçlerin kalıcı hale gelmesi sonrasında göçmen, ailesinin diğer fertlerini de yanına almaktadır. Başlangıçta göçmenin eşi giderken, ardından çocukların da dâhil olmasıyla aile birleşimi gerçekleşmektedir. Özellikle ebeveynlerin eğitim bağlamında çocuklarının Batı Avrupa ülkelerinde daha donanımlı yetişeceklerini düşünmesi genç nüfusun azalmasına yol açmaktadır.

Eğitim Düzeyi	Bulgarlar (%)		Türkler (%)		Romanlar (%)	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Yüksek Öğrenim	19.2	25.6	2.4	4.9	0.2	0.5
Ortaöğrenim	47.6	52.3	21.9	29.7	6.5	9.0
Ortaokul	24.9	18.0	46.9	44.5	41.8	40.8
İlkokul	6.9	3.4	18.6	13.4	28.3	27.9
Okuma-Yazma Bilmeyenler/Okula Gitmeyenler	1.4	0.9	10.2	7.5	23.2	21.8

Tablo 2. Bulgaristan'daki Etnik Grupların Eğitim Düzeyi (2001-2011)⁴

Sosyo-kültürel gerekçeler bağlamında Türk göçlerinin altyapısının daha derin olduğu görülmektedir. Öyle ki Bulgaristan Türklerinin eğitim, dil, basın-yayın ve dini alanlarda yapısal sorunları bulunmaktadır. Eğitim açısından bakıldığında, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Türklerin 2011 yılı verileri itibarıyla lise ve yüksek öğrenim alma durumlarında iyileşme görülse de halen oran itibarıyla Bulgarların yaklaşık 1/5'i kadardır. Bu oran lisansüstü eğitim düzeyinde azalma eğilimindedir. Ayrıca Türklerin komünist rejimde kapatılan azınlık okulları halen açılmadığından, Türk öğrenciler eğitimlerini devlet okullarında sürdürmektedir. Bu okullarda da Türkçe anadili dersi seçmeli olarak ebeveynin yazılı talebiyle haftada 4 saate kadar okutulabilmektedir. Ancak 1992-93 yıllarında yaklaşık 114 bin Türk öğrenci Türkçe anadili dersi alırken, bu sayı 2010-11 itibarıyla radikal bir biçimde 7 bin seviyesine inmiştir (Zhelyazkova vd. 2012: 41). Basın-yayın faaliyetleri bağlamında Bulgaristan Türklerinin ulusal ölçekte herhangi bir TV kanalı, radyosu veya gazetesi bulunmamaktadır. Bulgaristan Ulusal Televizyonu BNT'de ülke haberleri günde 10 dakika Türkçe verilirken, aynı şekilde Ulusal Radyo'da da bazı Türkçe programlar yapılmaktadır. Gazete ve dergi

⁴ Tablo 2'deki veriler Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nü referans gösteren www.bghelsinki.org'tan alınmıştır.

bağlamında da Kırcaali Haber, Müslümanlar, Mozaik ve Alev gibi yerel ölçekli az sayıdaki neşriyat bulunmaktadır (Yenisoy 2010: 6-12). Dini boyutta ise aşırı milliyetçi grupların İslam karşıtı refleksleriyle vakıf mallarının iadesi ve Başmüftülük seçim süreçlerinde yaşanan hukuk sorunları ön plana çıkmaktadır.

Bulgaristan Türkleri kültürel açıdan hayati önem taşıyan alanlarda yaşadığı sorunların yanı sıra günlük hayatta da ayrımcı muamelelere maruz kalmaktadır. Bulgarların önemli bir bölümünün ve özellikle aşırı milliyetçi grupların tarihsel gerekçelerle Türk azınlık ve Türkiye karşıtı refleksleri kuvvetlidir. Zira Türkler, Bulgar ulusal kimliğinin oluşumundaki "öteki" unsurunu teşkil etmektedir. Bulgaristan Türklerine Sofya yönetimince uygulanan politikalar dikkate alındığında, öteki kavramının ifade ettiği anlam daha net hale gelmektedir. Tarihsel gerekçelerin yanı sıra popülizmin ülke siyasetinde ivme kazanması Türkleri aşırı milliyetçi grupların nefret söylemindeki hedefi haline getirmektedir. Söz konusu aşırı milliyetçi grupların 3 bin kişiyle Filibe (Plovdiv)'deki Cuma Camii'ne taşlı ve molotoflu saldırı düzenlemesi, Osmanlı döneminden kalma mezar taşlarının kırılması, Kırcaali'de belediye binası önündeki Türk bayrağının indirilmeye çalışılması, Sofya'daki Banyabaşı Camii'nde ibadet eden kişilere şiddet uygulanması, cami ve sokak duvarlarına Türk ve Müslümanlara hakaret eden yazılar yazılması gibi bir dizi husus son 5 yıl içerisindeki Türk ve Müslümanların maruz kaldığı fiili saldırıların ve nefret söyleminin birkaç örneğini oluşturmaktadır. Öyle ki Bulgaristan Türkleri ülkede nefret söylemine en fazla maruz kalan Romanların ardından ikinci gruptur (eeagrants.org, 22.10.2016). Bulgar çoğunlukta Türklere yönelik basmakalıp düşüncelerde ise "intikamcı", "zalim" ve "dini fanatik" gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır (www.dnevnik.bg, 23.10.2016). Ancak Türk dizilerinin Bulgaristan'da yaygınlaşmasıyla beraber bu kavramlar değişme eğilimine girmiştir (www.vesti.bg, 24.06.2016).

Öte yandan, Türk ve Müslüman grupların nitelikli bireyleri ülkenin büyük şehirlerinde isimleri nedeniyle iş bulma konusunda zorluk yaşamaktadır. Türkçe isimlere sahip olan bireylere çoğunluk grup tarafından önyargılı bakılmaktadır. Bulgaristan siyasal eliti ve entelektüellerin oluşturduğu seçkin kesim Türklere karşı mesafeli ve pragmatik bir tutum içerisinde. Bulgaristan'daki Türk toplumunun genel olarak köylü, fakir ve yüksek eğitimden mahrum görüntüsü Bulgar seçkinleri bu yola itmektir. Bir Türk'ün Bulgar sosyetesine kendini kabul ettirebilmesi için onlar gibi davranması, kimlik meselesini aşmış olması ve mükemmel derecede aksansız Bulgarca konuşması gerekmektedir. Diğer bir deyişle Türk, etnik ve dini kimliğinden arındıktan sonra Bulgar seçkinler tarafından dikkate alınmaktadır.

Özetlemek gerekirse, sosyo-kültürel hayatta Bulgaristan Türklerinin yaşadığı sorunlar ülkeden Türk göçlerinin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinde her ne kadar ekonomik gerekçeler kadar ön plana çıkmasa da ülkenin sos-

yo-kültürel ortamından doğrudan etkilenmeleri nedeniyle önemlidir. Esasen bu durum Türklerin kendi içlerinde izole bir hayat yaşamalarına neden olmakta ve Bulgaristan'a olan aidiyetlerinin azalmasına yol açmaktadır. Gelinen noktada, Türk azınlık kendi evinde uydu antenler vasıtasıyla Türkiye'deki TV kanallarını takip ederken, günlük hayatta Türkiye'deki siyaset, ekonomi ve spor haberleri Bulgaristan'da bu konularda yaşanan gelişmelerden daha baskın bir şekilde sohbet konusu olmaktadır. Ancak Türk azınlık mensubunun evinde/zihnindeki atmosfer ile toplumsal hayatın realitesi arasındaki derin fark, bir müddet sonra tatminsizliğe dönüşmekte ve göç olgusunu gündeme getirmektedir.

4. 3. Siyasetin Etkisi

Ekonomik ve sosyo-kültürel etkenlerin yanı sıra siyasi gerekçeler de Bulgaristan'dan Türk göçlerinde etkili olmaktadır. Bulgaristan'da demokratik dönemde yaşanan iç siyasi gelişmeler ülkede siyaset kurumunun yıprandığı ve halkın siyasilere güven duymadığı bir konjonktür yaratmıştır. Nitekim 1997-2014 arası dönemde yapılan 6 genel seçimde hükümeti kuran siyasi aktörler farklı olmuştur. Ayrıca ülke genelinde rüşvet ve yolsuzluğun yaygın olması siyasilere itibarının azalmasına yol açmaktadır. Söz konusu yolsuzluk faaliyetleri Bulgaristan halkının gelirini doğrudan olumsuz etkilemektedir (www.capital.bg, 15.11.2016). Siyasete duyulan güvensizliğin bir diğer göstergesi ise ülkede yapılan seçimlere katılım oranlarının yüzde 50 seviyesini nadir olarak geçmesidir. Zira Bulgaristan halkı siyasetin yaşam şartlarında bir değişiklik yaratacağına inanmamaktadır. 1997 beri her seçimde iktidar değişse de ortaya çıkan genel durum itibarıyla siyasi partiler birbirlerinin türevi olmaktan öteye geçememekte ve ülkenin yapısal sorunları varlığını sürdürmektedir.

Bulgaristan Türkleri ülkedeki siyasi gelişmelerden çoğunluk gruba nazaran daha fazla etkilenmektedir. Bunun yanında Türk toplumu kendi iç siyasi gelişmeleri nedeniyle de göç etme eğilimindedir. Üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu 1990'da kurulan Hak ve Özgürlük Hareketi (HÖH) azınlık haklarının savunulması konusunda başarısız bir tablo çizmiştir. 1990'lı yılların başında isimlerin iade edilmesi, devlet tarafından el konulmuş gayrimenkullerin geri alınması ve Türkçe'nin seçmeli ders olarak müfredata konulması (Oran 1993: 127-128) gibi sembolik iyileştirmeler dışında Türklerin haklarında makro gelişmeler olmamıştır. Bilakis ülkede 2005 sonrası milliyetçi siyasi akımların güçlenmesiyle birlikte mevcut haklarda gerileme ihtimali dahi belirmiştir (aa.com. tr, 25.10.2016).

Bulgaristan Türkleri yaşadıkları yerlerdeki nüfuslarıyla orantılı olarak sadece seçimler vasıtasıyla önemli yerlerde görev yapmaktadır. Öyle ki orduda, yargıda, bürokraside üst düzey makamlara atanan Türklere pek rastlanmamaktadır. Esasen Bulgaristan Türkleri seçimlerde tercihlerini genel olarak HÖH'ten yana kullanmıştır. Bunda partinin 2016 yılına kadar Türkleri temsil noktasındaki monopol konumu etkili olurken, en temelde temsilcisi olarak "İvan yerine Mehmet'i görme" isteği yer almıştır. Ancak

söz konusu durum Bulgaristan Türklerinin genel olarak ülke siyasetine özelde ise HÖH'e karşı umutsuzluk halini ortadan kaldırmamıştır. Bulgaristan'da şehir nüfusuna oranla en fazla Türk'ün yaşadığı yer olan Kırcaali, 5 Ekim 2014'te yapılan parlamento seçimlerine yüzde 35, 2'lik katılım oranıyla en düşük yer olmuştur. Son olarak 6 Kasım 2016'da yapılan iki turlu Bulgaristan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de Kırcaali'den ilk turda yüzde 32, ikinci turda yüzde 29, 9 katılım oranı bu kapsamda verilebilecek bir örnektir (www.cik.bg, 20.11.2016). Özetle Bulgaristan Türklerinin ülke genelinde ve kendi içsel denkleminde siyaset kurumuna güven duymadığı ve siyasilerin karar alma makamındaki etkin kişiler olarak yaşam şartlarında gelişme sağlayamayacağını düşünmektedir. Bu durum göç eğilimini artıran yardımcı bir unsur olmaktadır.

Sonuç

2001 yılına kadar Bulgaristan Türklerinin göç rotasını Türkiye oluşturmalarına karşın, 2001 sonrası dönemde göç hareketleri Batı Avrupa ülkelerine yönelmiştir. Avrupa'ya yapılan bu göçler Bulgaristan Türklerinin nüfusunu nitel ve nicel anlamda değiştirme potansiyeli taşımaktadır. Demokratik dönemde Bulgaristan'da yapılan üç nüfus sayımı itibarıyla ülkedeki Türk nüfusunda görülen ciddi azalma belirtilen potansiyeli doğrulamaktadır. Dolayısıyla 2001 sonrası dönem Türk göçlerinin hedef ülke, göç etme nedenleri, süre, etnik kapsam ve sonuçları bağlamında önceki dönem göçlerinden farklı özellikler taşıdığı görülmektedir.

Belirtilen dönemdeki Türk göçlerinde gerekçeler bağlamında en önemli husus olarak ekonomi ön plana çıkmaktadır. Bulgaristan'da genel ekonomik gidişattan duyulan memnuniyetsizliğin yanı sıra Bulgaristan Türkleri arasında yoksulluğun ve işsizliğin yüksek bir ivmede olması bu göç hareketini doğrudan etkilemiştir. Ayrıca Türklerin yoğun olarak yaşadığı Rodoplar ve Deliorman bölgelerinde ekonomik yatırımların ülke geneline kıyasla düşük olması ile Türkiye ve Avrupa'ya giderek yaşam şartlarını iyileştiren göçmenlerin durumu geride kalan soydaşı göç etmeye yönlendirmektedir. Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin sosyo-kültürel hayatta maruz kaldığı ayrımcılıklar ile azınlık hakları konusunda demokratik dönemde makro kazanımların elde edilememesi göçü teşvik eden bir diğer husus olmuştur. Genel anlamda Bulgaristan halkının özelde Türklerin ülkedeki siyasilere duyduğu güvensizlik de göç nedenleri arasında gösterilebilir.

Çalışmada ortaya çıkan bulgular kapsamında 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan 250 binin üzerinde Türk AB ülkelerine göç etmiştir. Söz konusu sayısal değer artma eğiliminde olup Bulgaristan'da Türk varlığı açısından tehdit oluşturmaktadır. Öyle ki Türklerin yoğun olarak yaşadığı kırsal bölgelerde köylerin ıssızlaşmaya başladığı, geride sadece yaşlı nüfusun kalmakta olduğu ve aile birleşimi yoluyla gerçekleşen göçlerle birlikte Türk nüfusun geleceğini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, Bulgaristan Türkleri için yaşamsal öneme sahip

alanlardaki sorunların kronikleşmeye başladığı ve ekonomik kaygıların kimlik mücadelesinin önüne geçtiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AĞANOĞLU Yıldırım (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- APAP Joanna – CARRERA Gergio – KİRİŞÇİ Kemal (2004). "Turkey in the European Area of Freedom, Security and Justice", *EU-Turkey Working Papers*, Center for European Policy Studies, No. 3/August: 1-52.
- ATASOY Emin (2011). *Bizden Olan Ötekiler Asimilasyon Kıskaçında Bulgaristan Türkleri*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- BIYIKLIOĞLU Tefik (1987). *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- CRAMPTON R. J. (2007). *Bulgaristan Tarihi*, çev. Nuray Ekici, Bursa: Jeopolitika Yayınları.
- ÇEÇEN Berrak (2016). "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gelen Düzensiz Göçmenlerin Yasallaşma Süreçlerinde Değişen Yasal Düzenlemelerin Rolü", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 15, Sayı:29, Bahar 2016/2: 265-282.
- DANIŞ Didem – PARLA Ayşe (2009). "Nafile Soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde Göçmen, Dernek ve Devlet", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 114: 131-158.
- DOBRINSKY Rumen (2000), "The Transition Crisis in Bulgaria", *Cambridge Journal of Economics*, 24, February: 581-602.
- KAMİL İbrahim (1989). *İkili ve Çok Taraflı Siyasi Antlaşmalar, İnsan Haklarına İlişkin Belgeler ve Bulgar Anayasasına Göre Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- KONUĞMAN R. Ercüment (1990). *Tarihi Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan (Nedenleri, Boyutları ve Sonuçları)*, Ankara.
- KOYTÇHEVA Elena– PHILIPPOV Dimiter (2008). "Bulgaria: Ethnic Differentials in Rapidly Declining Fertility", *Demographic Research*, Vol. 19: 361-402.
- LÜTEM Ömer E. (2000). *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989, Cilt I, 1983-1985*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- MCCARTHY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 7. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- ORAN Baskın (1993). "Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı:1: 121-147.
- ÖZLEM Kader (2016). *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- SOYSAL İsmail (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- ŞİMŞİR Bilal N. (1985) "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı, Bildiriler 7 Haziran 1985*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2009). *Bulgaristan Türkleri*, 2. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TURAN Sibel (2005). *A Historical Perspective for Turkey-Bulgaria Relations in Terms of Balkan Dimension*, Sofia: Paradigma.
- YENİSOY Hayriye Süleymanoğlu (2007). *Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası (1877-2007)*, Bursa: BGF Yayınları.
- YENİSOY Hayriye Süleymanoğlu (2010). "Bulgaristan'da Türkçe Basın Hayatı (1865-2009)", *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Sayı: 83.
- ZHELYAZKOVA Antonina – AVRAMOV Orlin – KOSSEVA Maya – PETKASHEV Lubomir (2012). *Obrazovatelni Problemi na Turските Detsa v Bilgarskoto Uçilište*, Sofiya: IMIR.

Gazete ve İnternet Kaynakları

- "Di Tsait': Dramatiçnoto İztıçanena Mozitsi ot Bılgariya Spira Reformite", 24 Chasa, 19.08.2016, <https://www.24chasa.bg/novini/article/5717184>, (28. 10. 2016).
- "1000 Meditsi Godişno Emigrirat ot Bılgariya", *BTV Novinite*, 25.11.2013, <http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/1000-meditsi-godishno-emigrirat-ot-balgariya.html>, (28. 10. 2016).
- "2004 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession", *Commission of the European Communities*, Brussels 6.10.2014, ss.12-21; http://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2004/rr_bg_2004_en.pdf, (15. 11. 2016).
- "Bılgarskite Emigrantisa Nay-Golemite İnvestitori u Nas", *Bılgarsko Natsionalno Radio*, 18.03.2014, <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100357473/balgarskite-emigranti-sa-nai-golemite-investitori-u-nas>, (28.10. 2016).
- "Bulgar Hükümetine 'Türkçe Yayın' Şantajı", *Anadolu Ajansı*, 19.11.2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/bulgar-hukumetine-turkce-yayin-santaji/100162>, (e. t. 25.10.2016).
- "Dokladna TSİD: V Bılgariya İma Vırhovenstvona Korupsiyata", *Kapital*, 6 Yuli 2016, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2016/07/04/2789710_v_bulgariia_ima_vurhovenstvo_na_korupciyata/, (15. 11.2016).
- "European Union and Roma Factsheet – Bulgaria", *European Commission*, 4 April 2014, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2014/bulgaria_en.pdf, (12.09.2016).
- "İndikatoriza Bednost i Sotsialno Vključvane Prez 2015 Godina", *Natsionalen Statistiçeski İnitut*, http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2015_U9QJAY2.pdf, ss. 5-6, (12.11.2016).

- "Natsionalna Strategiyaza Demografsko Razvitie na Republika Bulgariya (2006g. -2020g.)", *Ministerski Sivet Portal za Obştestveni Konsultatsi*, s. 7, <http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=603>, (09.10.2016)
- "Ofitsialno: 3, 5 Miliona Bilgari Jiveyat İzvın Bulgariya", *24 Chasa*, 25 May 2016, <https://www.24chasa.bg/novini/article/5530895>, (22.10.2016).
- "Okolo 3 Mln. DuşisaBılgarskiteEmigranti", *Dnes*, 26 Avgust 2016, <http://www.dnes.bg/obshtestvo/2013/08/26/okolo-3-mln-dushi-sa-bylgarskite-emigranti.197335>, (22.10.2016).
- "Prebroyavane 2011 – Okonçatelni Danni", *Natsionalen Statistiçeski İstitut*, <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>, (09.10.2016).
- "Public Attitudes Towards Hate Speech in Bulgaria", *Open Society Institute-Sofia*, 28 November 2013, Sofia, s.10, http://eeagrants.org/content/download/10153/140133/version/1/file/131128Hate_speech_report_ENG_interactive.pdf, (22.10.2016).
- "Romania and Bulgaria EU Migration Restrictions Lifted", *BBC*, 1 January 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-25565302>, (11.10.2016).
- "EK: Dirjavite ot EC da ne Eksploatirat Çujdi Rabotnitsi", *Standart*, 01. 01. 2014; http://www.standartnews.com/svyat-evropeyski_sayuz/ek_darzhavite_ot_es_da_ne_eksploatirat_chuzhdi_rabotnitsi-219946.html, (11.10.2016).
- "Stereotipite na Bilgarina za Romite, Gırtsi i Evrei", *vesti.bg*, 26 April 2014, <http://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/stereotipite-na-bylgarina-za-romi-gyrçi-i-evrei-6010722>, (24.06.2016).
- "Submission to the Committee on Economic, Social and Cultural Rights Regarding the Consideration of the Fourth and Fifth Periodic Reports of Bulgaria", *Bulgarian Helsinki Committee, 49th Session (12-30 November 2012)*, Geneva, 1 September 2012, Sofia – Bulgaria, s.9, <http://www.bghelsinki.org/media/uploads/files/bhc-cescr-sumbission.pdf>, (20.06.2016).
- "Transition and Happiness: A Bulgarian Paradox?", *European Stability Initiative*, December 2014, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_158.pdf, (15. 11. 2016).
- "Za 20 Godini Turtsite Zapoçnaha da İzgeljdat za Bilgarite Po-Dobroduşni, Romite-Po-Veseli", *Dnevnik*, 15 Noemvri 2013; http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2013/11/15/2183092_za_20_godini_turcite_zapochnaha_da_izglejdat_za/, (23. 10. 2016).
- "Za Bilgarite Berlinskata Stena Pada Dnes, Zayavi Petır Stoyanov", *News.bg*, 01.12.2000, <https://news.bg/archive/za-balgarite-berlinskata-stena-pada-dnes-zayavi-petar-stoyanov.html>, (23.10.2016).
- "Za da Pituvame Svobodno v Şengen, Triyabva da Spazvame Pravilata", *Mediapool*, 10 April 2001, <http://www.mediapool.bg/za-da-patuvame>

Kader Özlem

- svobodno-v-shengen-tryabva-da-spazvame-pravilata-news43026.html, (25. 10. 2016).
- Ayn Tarihi*, 27 Nisan 2002.
- <https://www.cik.bg/>, (20. 11. 2016).
- National Statistical Institute - Statistical Reference Book 2015*, Sofia, 2015, s. 28, http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/StatBook2015_en.pdf, (10. 10. 2016).
- T. C. Resmî Gazete*, 09.05.2007.
- T. C. Resmî Gazete*, 20.06.1926.
- T. C. Resmî Gazete*, 31.07.1969.
- World Happiness Report 2016*, ed. John Helliwell – Richard Layard – Jeffrey-Sachs, http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/HR-V1_web.pdf, s. 129, (5. 12. 2016).